

Jóról és rosszról – kognitív szemantikai keretben

Farkas Edit
PPKE BTK, Budapest

„A nyelv nem befejezett mű, hanem tevékenység.”

/Humboldt/

Bevezetés

A kognitív szemantika¹¹⁹ egyik központi tétele, hogy a nyelvi kifejezések a jelenségek megértő feldolgozását jelölik: nem leírják, hanem konstruálják a jelentést. Az elvont fogalmakat konkrétabb fogalmak segítségével konceptualizáljuk: a metaforizáció a természetes nyelv működésének egyik alapvető módja.¹²⁰ Lakoff és Johnson fogalmi metafora elmélete¹²¹ szerint fogalmi rendszerünk alapvető, a közvetlen tapasztalatból származó fogalmak köré szerveződik. Ilyen alapfogalmak például az elemi téri relációk (fent/lent, elől/hátul) vagy a fizikai ontológiai fogalmak (elem, tartály stb.) és olyan alapvető tapasztalatok, mint pl. a mozgás. Jelen tanulmány a jó és rossz fogalmát vizsgálja meg arra a kérdésre keresvén választ, hogy az ezen fogalmainkat megnevező szavaink milyen módon konceptualizálják ezt az alapvető fogalmi megkülönböztetést. Kutatásomban egyrészt különböző írott forrásokból (print alapú és online szótárakból), másrészt az egymást követő generációk képviselőitől gyűjtöttem általuk (illetve a generációjuk által) használt szinonimákat a *jó/rossz* kifejezésekhez. Az általam összeállított kérdőívet¹²² 41 nappali tagozatos

¹¹⁹ A szakirodalom már magyar nyelven is elég terjedelmes, itt csak néhányat sorolok föl belőlük: Pléh–Györi (szerk.) 1998; Tolcsvai 2001, 2010; Kiefer é. n.

¹²⁰ Pl. Lakoff 1987.

¹²¹ Lakoff–Johnson 1980.

¹²² A kérdőív kérdései az alábbiak voltak: **1.** Sorolja föl azokat a szavakat, amelyeket használni szokott akkor, amikor valamire azt mondja, hogy jó! **2.** Sorolja föl azokat a szavakat, amelyeket használni szokott akkor, amikor valamire azt mondja, hogy rossz! **3.** A következő felsorolásban húzza alá azokat a szavakat, amiket gyakran hall saját korosztálya nyelvhasználatában! *Atom, atomzsír, állat, állati, álomszerű, ász, baba, baromi, baró, bitang (jó), brutál, brutális, cool, csodálatos, csodás, csúcs, csúszszuper, derekas, derék, döfi, elfogadható, elképesztő, elsőrangú, elsőrendű, eszméletlen, észbontó, fain, faja, fantasztikus, fantörpikus, fejedelmi, fenomenális, fenséges, fergeteges, frankó, frenetikus, haláli, hulla jó, ideális, irigylésre méltó, isteni, istencsászár, istenkirály, kafa, klafa, karaj, kellemes, kifogástalan, kifogásolhatatlan, király, kircsi, kitűnő, kiváló, klassz, komoly, kóser, korrekt, kurva jó, májer, megfelelő, menő, mennyei, mesébe illő, mesés, nagyszerű, nem rossz, ok, okés, oksa, oksi, okszi, okésoké, oltári, ott van, parádés, patent, pazar, penge, példás, pompás, pöpec, prima, raj, remek, rendben, rendicsek, rendibendi, sirály, szédületes, szuper, szupcsi, szupi, tökéletes, tök jó, tuti, tutkeráj, tutkó, túrhető, örületes, ütős, úberkirály, vagány, zseniális, zsír, zsiradék, zsírkirály, zsírkaraj.* **4.** A következő felsorolásban húzza alá azokat a szavakat, amiket gyakran

egyetemista (19-től 32 éves korig) töltötte ki, illetve a szülei (40-50 év között) és a nagyszülei (70 év körül) közül néhány fő. Mivel az idősebb generációktól viszonylag kevés adatot kaptunk, egy hallgatóm kitöltötte a kérdőívet egy nyolcadik osztályos csoporttal (14 fő) is: az életkori különbségek tekintetében az ő válaszaik voltak a legjelentősebbek. Mivel a felmérés nem reprezentatív, a kérdőíveket főleg arra használtam, hogy a szótárakból származó szinonimákat kiegészítsem, illetve összevessem az élönyelvi adatokkal.¹²³

1. Jó és rossz

Először vizsgáljuk meg magukat a *jó*, illetve *rossz* szavainkat!¹²⁴ Mindkettő ősi eredetű: a *jó* ugor, a *rossz* finnugor gyökerekre vezethető vissza. A *jó* kettős szófajú, bár ma főnévi értelemben ritkábban használjuk (pl. *Volt ott minden földi jó.*), inkább melléknévként gyakori. Főnévként a melléknévvvel jelzett dolgokra vonatkozik egyenként vagy általánosságban, ezért jelen kutatásban a melléknévi használatra koncentrálok, illetve még figyelembe veszem *A magyar nyelv értelmező szótára* szerinti negyedik jelentést is, ami szerint nyomatékosítást, igenlést is kifejezhet. Melléknévként mondatbeli szerepe szerint minőségjelzőként a szükségleteink/igényeink/érdekeink szempontjából célravezető, kedvező, hasznos, kellemes, a társadalmi/erkölcsi követelményeknek megfelelő; a maga nemében kifogástalan, kiváló, értékes, valamire alkalmas, valamilyen

hall saját korosztálya nyelvhasználatában! *Ádáz, avétos, bóvli, borzalmas, borzadály, cudar, csapnivaló, drekk, elavult, ergya, értéktelen, fabatkát sem ér, förtelmes, hasznavehetetlen, hitvány, gagyi, gáz, gyatra, gyík, idejétmúlt, irgalmatlan, kegyetlen, kommersz, korszerűtlen, kriminális, leharcolt, lepukkant, lepusztult, nem egy nagy durranás/etvasz, nivótalan, ócska, pocskék, pokoli, rozoga, rozzant, ramaty, ratyi, ótvar, selejt, semmirevaló, silány, szar, szemét, szörnyű, trágya, tré, tropa, vacak.* 5. Ha úgy érzi, bármilyen kifejezés kimaradt akár a 3., akár a 4. feladatból, itt sorolja fel őket!

¹²³ A kérdőíven szereplőkön túl a következő szinonimákat sorolták még föl a válaszadók: *halálos, rohadt jó, kibaszott jó; királyság(os), zseni, örületes, döbbenetes, lácsó, szupcsika, szuperszónikus, fajintos, fasza, faszántos, kurvafasza, nice, good, full(os), (nagyon) ott van, adom, élem, patika, pipere, pacek, bejövős, tökély*; illetve *gány, gyász, gatyá, gebaszos, ocsortányos, béna, láma, bakker/banyek, szakadt, gyenge, minősíthetetlen, kritikán aluli, értékelhetetlen, kommersz, rotytos, fapados, vérszegény, selejtes, gány, retek, szutyok, fos, fosi, fostalicska, borzasztó, szánalmas, siralmas, rettenetes, elkészerítő, elképesztő, katasztrófa, kellemetlen, komolytalan, kurva rossz, kurvá(ra) szar, kibaszott (szar), gecí, gecíszar, bűnrossz, retek-szar, ritkaszar, nem kóser, fáj, durca/durci, cringe, offos, bullshit.* (Az életkori megoszlásra a későbbiek során utalok majd.)

¹²⁴ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/j-F2808/jo1-F2847/?list=eyJmaWx0ZXJlZjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJqXHUwMGEyZn0>

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/r-46B74/rossz-484AD/?list=eyJmaWx0ZXJlZjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfMUJFOEliXX0sICJxdWVyeSI6ICJybn0>

követelménynek megfelelő entitásokra vonatkozik; de ahogy az értelmező szótár is jelzi, gyakran használjuk egy entitás nagyságának kifejezésére vagy nyomatékosításra, igenlésre is.¹²⁵

Bár a *jó* szavunk olyan ősi, hogy jelentésfejlődése nem kimutatható, azonban a *rossz* szavunk etimológiája példázza a generalizációt mint a konceptualizáció egyik gyakori módját.¹²⁶ A magyar *rossz* szót a nyelvtörténészek a zürjén *rudzs* ('fáradt, lankadt') szóval rokonítják, és feltételezik, hogy a magyarban 'fáradt, gyenge, sovány' ⇒ 'hitvány' ⇒ 'silány' jelentésfejlődés ment végbe.¹²⁷ A *rossz* szó jelentésének bővülése mellett azonban a szinonimákban továbbra is megfigyelhető konkrét-elvont jelentésváltozás pl. a 'rossz' jelentésben használt *gyenge*, *béna* szavainkban.

2. Konceptualizáció

A nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal (észlelés, tapasztalatszerzés, fogalomalkotás, ítéletalkotás stb.), amelyek a nyelvi jelentésekben és struktúrákban is tükröződnek: a nyelvi szimbólum nem pusztán leképezése a valóságnak, hanem ott van mögötte az a konceptualizáció, amely a dolgokat egy-egy fogalom körébe sorolja. A kognitív szemantika szerint maga a gondolkodás is analógiás, vagyis metaforikus: a közvetlenül meg nem tapasztalható valóságelemeket (absztrakt fogalmakat) az elemi tapasztalatok szerkezete szerint strukturálja és értelmezi, tehát a nyelv működésének megértéséhez szükség van a kognitív struktúrák szerveződésében megmutatózó törvényszerűségek bemutatására.¹²⁸

Ha a jóról és rosszról gondolkodunk, sokkal inkább a logikai következtetés jut eszünkbe, mint a heurisztikus modellek keresése – azonban a vizsgált szinonimák azt mutatják, hogy a határok nem élesek, inkább fokozatiak. Mivel a mentális modell alapvetően nem a tudományos elméletalkotást, hanem a túlélést, a problémamegoldást szolgálja, a hétköznapi problémakezelés során minden entitást ebből a perspektívából látunk: ehető vagy sem, veszélyes vagy sem, kellemes vagy kellemetlen – jó vagy rossz. A jó és rossz sok hasonló fogalomhoz hasonlóan skaláris: a jón belül is van jobb és még jobb meg legjobb, és a rossz is lehet kicsit vagy nagyon rossz. A *jó* és a *rossz* szinonimái tükrözik ezt a fokozatiságot, azonban egyértelmű skálát felállítani lehetetlen,

¹²⁵ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/j-32DF3/jo-33487/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfMUJFOEliXX0sICJxdWVyeSI6ICJqXHUwMGYzIn0>

¹²⁶ „Az általánosítás (generalizáció) egy adott fogalom kiterjesztése az őt magában foglaló kategória egészére vagy annak egy nagyobb részére” (Tolcsvai 2011: 95).

¹²⁷ Vö. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/r-F3964/rossz-F3B18/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJyb3NzeiJ9>

¹²⁸ Vö. Kövecses 2005.

hiszen vannak köztük semleges stílusértékű köznyelvi, érzelmileg telített szleng- és sok durva, akár trágár familiáris, bizalmas kifejezés is.

2.1. Generalizáció

A generalizáció meghatározását a 9. lábjegyzetben már megadtam, példákat pedig a hozzá tartozó szövegrészben (1. pont 2. bekezdés) is írtam. A *jó/rossz* esetében ebbe a kategóriába azok a szinonimák tartoznak, amikor a kategória neve helyett a kategória egyik tipikus képviselőjének a nevével nevezzük meg magát a kategóriát. Az ifjúsági szlengben sokáig listavezető, mára már trónfosztott *király* szavunkat is ide sorolhatjuk, de a *zsír* is ide tartozhat. A *zsír* lehet egyszerűen tipikus jó dolog (pl. *zsiros állás, zsirosparaszt* stb.), azonban mivel néha feltűnik *zsé* változatban is,¹²⁹ amit egyben tekinthetünk az argóban a 'pénz' értelemben használatos *zseton* rövidült alakjának, vagyis ez esetben nem a köznyelvi, hanem a 'pénz' jelentésű szleng szón ment végbe a konkrét-elvont jelentésváltozás. (A kifejezés szóbokrába tartozik még pl. a *lezsíroz* vagy a metonimikusnak tekinthető *megken* szleng ige is.¹³⁰) Egy egyetemista említette a *zsirkarajt*, ami egyben a (diák)szlengre jellemző túlzó fokozás is (pl. *überkirály, csúcsszuper*¹³¹). Az *egy kategórián belül a legjobb neve egyben az általános kategória neve is* típusú konceptualizációs módra példa még az *ász*, amely bizonyos kártyajátékokban a legjobb lap.

Míg a *jó* szavunknak szinte megszámlálhatatlan szinonimája van (120-nál is több általános használatú kifejezést gyűjtöttem össze), a *rossz*hoz látványosan kevesebb (kb. 40-50) kifejezés kapcsolódik. Ezek domináns többsége belső keletkezésű, mindössze néhány idegen eredetű van köztük. A tipikus szóalkotásmód a konkrét-elvont jelentésbővülés: ide tartozik a felmérésem szerint egyértelműen leggyakoribb *szar*, a vele rokon jelentésű *fos/fostalicska*,¹³² és a viszonylag ritkán használt *trágya* szó is, amelynek elterjedését motiválhatja egyrészt a szemantikai mezőben közel lévő szavak (*szar, fos*) 'rossz' értelemben való használata, másrészt a hasonló hangzású

¹²⁹ Nem keverendő össze az ugyanilyen hangalakú, de a *zsaru/zsernyák* argó szó kezdőbetűjéből keletkezett 'rendőr' jelentésű szóval.

¹³⁰ Maga a *zsír* szavunk szláv eredetű, amely a szerb-horvátban és a szlovénban makkot, illetve táplálékot jelent; a szlovákban pedig *zsirodékot*, hájat. Feltételezik, hogy maga a szláv szó a *zsiti* ('él') származéka. /Vö. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/zs-F4571/zsir-F459B/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZxhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJ6c1x1MDBIZHlfQ/>

¹³¹ A 'jó' jelentésű *karaj* szó valószínűleg nem a húsféleség nevéből generalizálódott, hanem a *király* játékos elferdítése, esetleg a *király+raj* kontaminációja lehet, hasonlóan a *sirályhoz*.

¹³² A felmérésben mindössze egy említése történik: az adatközlő 'nagyon rossz' értelemben használja, noha eredeti jelentése a szlengszótár szerint 'kövér ember'.
https://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/09sittesduma/sittesduma.pdf

szavak (mint a *tré*, *tréfli*¹³³). Ebbe a kategóriába tartozik még az angol szlengből átvett diáknyelvi *bullshit* és a szláv eredetű *szemét* ('piszok, hulladék'). Az *ótvar* eredeti jelentése ('gennyes hólyagokkal járó fertőző betegség') ma már elhomályosodott, és más betegségnevekhez hasonlóan 'rossz' értelemben használjuk. Ld. pl. *nyavalya* (általános értelemben vett betegség, szláv eredetű), *rosseb*, *fene*, *franc*. A *fene* különösen is érdekes a konceptualizáció szempontjából. A *fén* ige folyamatos melléknévi igenevének (*fenő*) alakváltozata eredetileg a fogát fenő, támadásra kész vadállatra értődött (*fenekedik*), és így lett a jelentése 'vad, iszonyú', majd főnévi értelemben 'vadállat' – amit betegségek megnevezésére is használtak (pl. *lépfene*, *rákfene*), majd végül nyomatékosító szó: pl. *fene jó dolga van*, *fene rossz idő*.¹³⁴

A tájnyelvből került be a szlengbe a *ramaty* szó, amely főnévként a szalma hulladékát, törmeléket, szemetet jelentett, és jelzői használatban 'hitvány, semmirekellő' volt a jelentése – így a 'vacak' ⇒ 'rossz' jelentéseltolódás teljesen érthető.¹³⁵ Ezt ma már kevésbé használják, mint a hasonló hangzású *ratyit*, amely eredete szerint nem rokon a *ramattyal*: Kis Tamás szlengkutató szerint a *ratyi* a börtönszlengből terjedt el, ahol is 'női szerepet alakító (passzív) homoszexuális férfi' jelentésben használják. Elképzelhető, hogy ez a cigány *ratyi* 'éjszaka' szóból származik, de eredhet a *raklji*, *raklji*, *rakji*, *rakli* '(nem cigány) lány' szóból is, vagy akár a kettő együtt is hathatott: 'éjjeli lány(ként használt férfi)'. Később az általánosabb 'homoszexuális férfi' jelentése mellett felbukkant a 'nem normális, hülye ember', illetve a 'silány, hitvány' jelentés is – Kis Tamás szerint ennek kialakulásában szerepe lehetett a hasonló hangzású *gagyinak* is.¹³⁶ (A *gagyi* cigány eredetű szó, jelentése eredetileg 'hamis arany', amiből az 'értéktelen utánzat, hamisítvány' jelentésen át alakult ki az 'értéktelen, rossz' jelentés.¹³⁷) Szintén cigány eredetű az egyetlen adatközlőm által használt *ergya*, amelyet állítólag eredetileg a hamisan játszó zenészekre használtak.¹³⁸

Szintén gyakran használt a *gáz* is, amely *A magyar értelmező kéziszótár* 2003-as új kiadásában már szerepel mint szleng szó, bár még 'baj, veszély' értelemben – amiből elég egyértelmű a jelentésbővülés. Csak kultúrtörténeti (és nyelvtörténeti) érdekességként említem meg, hogy a *gáz* nemzetközi szó, melyet egy flamand vegyész alkotott meg a 17. században a latin *chaos-*

¹³³ A *tréfli* és a rövidebb *tré* változata (jiddis 'nem kóser étel') mára szinte teljesen kikopott a használatból: adatközlőim közül az elsőt senki sem említette, a másodikat is csak néhányan. A szintén jiddis eredetű *kóser-nem kóser* szintén kikopni látszik a beszélt nyelvből, bár tagadó formáját egy adatközlőm még használja.

¹³⁴ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/f-F2003/fene-F20B5/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVyeSI6IjMZW51In0>

¹³⁵ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/r-46B74/ramaty-471C6/>

¹³⁶ <https://m.nyest.hu/hirek/ratyi>

¹³⁷ <https://mnytud.arts.klte.hu/szleng/egyeb/szlszot.htm>

¹³⁸ <https://e-nyelv.hu/2018-05-15/ergya/>

ból, amely a görög *khaosz* megfelelője.¹³⁹ A 'rossz' értelemben használt *gáz* szó azonban nem az általános 'légnemű anyag' jelentésen alapul, hanem a *földgáz*ból (esetleg a *propán-bután gáz*ból) jelentéstapadással létrejövő 'háztartási gáz' jelentésű szóból.

A *gyenge, gyatra, hitvány, kókány, vacak* a *rossznak* olyan szinonimái, melyek eredeti jelentése szűkebb a teljesen általános *rossznál*, tehát szintén a generalizációra példák. Mindössze néhány éves múltra tekint vissza a 'rossz' értelemben használt *fapados* kifejezés, amely eredetileg a vasúti közlekedés szemantikai mezőjébe tartozott, majd analógiásan használni kezdték a légiközlekedés szómezőjében is, ahonnan aztán a médián keresztül bekerült nemcsak a bizalmas nyelvbe, hanem a közéleti szóhasználatba is: pl. „*fapados atomerőmű*” (Szél Bernadett 2016).

2.2. Kognitív metafora

A *régi rossz – az új jó* kognitív metaforára példa az *ócska* szavunk, amelynek tövében az *ó* ('rég') szavunk van.¹⁴⁰ Ellentétes jelentésben talán a *remek* szó hozható példának: a leendő mester ezzel a munkájával bizonyítja szakmai rátermettségét.

Másodiknak *A nagy, teljes jó – a kicsi, töredékes rossz* kognitív metaforára nézzük meg a példákat: *nagyszerű, baró, tuti*. A *baró* cigány szó, és nagyot jelent – a *tuti* (*tutkó/tutkerály*) a magyarba a bécsi német argó *tutti* ('jó, szép, helyes, rendben van') révén került; forrása az olasz zenei szakszó, a *tutto* ('egész, minden, összes') többes alakja – amely a latin *totus* szóból ered.¹⁴¹ Negatív jelentésben ide talán a német eredetű *selejt* ('silány') és a *cudar* (*contra* 'rongy') sorolható.

A harmadik csoportot az *Ami fent (elöl) van, az jó – ami lent (hátsó) van, az rossz* kognitív metafora alkotja. Példái: *fenséges, csúcs, szuper* (latin 'fölött'); *elsőrendű, elsőrangú, prima, klassz*. Az általános népszerűségnek örvendő *klassz* a német *das ist Klasse* ('ez remek') kifejezésre vezethető vissza, amely megrövidült formában került be a magyar szlengbe. A német *Klasse* ('minőségi osztály, fok') a latin *classicus* szóból származik, amely jelentése: legfelsőbb osztályból, társadalmi rétegből vagy minőségéből való.¹⁴² Változatai, a *klafa/kafa* a debreceni szlengkutatók

¹³⁹ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/g-F2250/gaz-F229D/>

¹⁴⁰ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/o-o-F33F0/ocska-F3408/>

¹⁴¹ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/t-F4015/tutti-F42DB/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZxhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJ0dXRpln0>

¹⁴² <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/k-F287B/klassz-F2B00/>

szerint már 2007-ben is teljesen kikoptak a nyelvhasználatból – a mai fiatalok szülei még emlékeznek rá, de aktívan senki sem használja.¹⁴³

Ebbe a csoportba sorolható két, a kutatásba bevont személyek által egyáltalán nem említett szó is, amelyek azonban a szinonimaszótárakban még szerepelnek. A *májjer* a német *Meier* ('majorosgazda') szóból származik, ami a *majorság* ('a meier hivatala') szóból vonódott el; végső forrása a latin *maior* ('nagyobb; előljáró, felügyelő'). Bár a *primát* sem említette senki, a nagyszülők valószínűleg még használják. Ez szintén német eredetű, forrása az olasz *prima qualità* ('első minőség'), aminek előzménye a latin *primus* ('első').

Végül negyedik csoportnak *A jó haladás, a rossz akadály, probléma* kognitív metaforát vettem fel – ami tágan értelmezve tulajdonképpen magába foglalhatja a korábbi kognitív metaforákat is. Ide tartoznak pl. az *értékes* ('érint, elér'), célszerű ('végpont'), hasznos (fgr. 'növekedés'), tökéletes ('megtesz, eltökél'), a diáknyelvi *menő*, amelyet a tizenévesek angolul is (*cool*) használnak. Eredeti jelentése ('kóborol') alapján a *vagány* is ide sorolható, vagy még akár a *frankó* is, amely eredeti jelentésének alapja a latin *franco* ('bérmentesítve') szó, amely az olasz *porto franco* ('szállítás bérmentesítve') kifejezés második eleméből került be német közvetítéssel a magyar szlengbe. Az olasz *franco* a francia *franc* ('szabad, mentes') megfelelője.¹⁴⁴

Ehhez a kognitív metaforához nem igazán vannak ellentétes jelentésű szavak, de talán ide sorolhatjuk a haszontalan, használhatatlan dolgok neveit, mint pl. *pocsék* ('lucsoktól tönkrement holmi'), *vacak* ('rongyos ruha'), *silány* ('terméketlen föld', vö. *sivatag*); illetve az idegen eredetű *bóvli* (jiddis 'értéktelen áru'), *gagyi* (cigány 'hamis arany') és a *tropa* (olasz 'túl sok'), ami 21-nél többet jelent a 21-es kártyajátékban. Ugyanakkor ezeket a generalizáció példáinak is tekinthetjük, hiszen a kognitív metaforák is a konkrét-elvont jelentésváltozásba tartoznak. A *pocsék* érdekessége, hogy az egyetlen (általán talált) szinonimája a *rossznak*, amely hangutánzó töből származik (vö. *locspocs*, *pocskol*, *pocsolya*).

2.3. Kognitív séma

Az idealizált kognitív sémák közül a *tartályra* találtam két példát: az egyik a tizenévesek által használt *fullos* (angol 'tele'), illetve a másik már eleve egy elvont sémára, a skálára példa: ez a *10/10-es*, amely a könyvek, filmek és egyéb termékek világából vált az értékelés diáknyelvi kifejezőjévé. A *fullos* más idegen eredetű szleng szavakhoz hasonlóan megkapta a valamivel való ellátottságot kifejező -s képzőt (pl. *okés*, *faintos*, *brutális*), azonban a többi angol eredetű, 'jó'

¹⁴³ Vö. <https://mnytud.arts.unideb.hu/szleng/egyeb/retroszleng.htm>

¹⁴⁴ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/f-F2003/franko-F21E1/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXBpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVveSI6ICJmcmFua1x1MDBmMyJ9>

értelemben használt szinonimát a fiatalok változtatás nélkül veszik át, és írásmódjukban sem jelenik meg a magyarosítás: pl. *cool, nice, good*.

A legrégebbi angol eredetű 'jó' értelemben használt szavunk az *oké*, amelynek többféle változata alakult ki az elmúlt évtizedekben (*okés, okszi/okszi, oksidoksi/okszidoksi stb.*). Eredete kétséges, az egyik magyarázatot a Múlt-Kor internetes portálon találtam meg, miszerint az „all correct”, azaz „minden helyes” kifejezés szándékosan torzított rövidítése (OK), amelyet az 1960-as években Allen Walker Read nyelvész fedezett fel a Boston Morning Post napilap egy 1839. márciusi számában: ezt tekintik a kifejezés első írásban történt megjelenésének. A ma gyakran használt „írott beszéd”-ben (csetnyelv) előfordulnak még az ifjúság körében az *oxi/oxy, ok/k* alakok is, sőt, a szóvegyülésnek egy speciális formája is: *jeo, yeo*, amely a magyar jó és az angol yes kontaminációja. A rossz angolból átvett kifejezései közül talán ide sorolhatjuk még az *offost*, amely az *okéshoz* és a *fulloshoz* hasonlóan megkapta a valamivel való ellátottságot kifejező -s képzőt.

2.4. Szubjektív konceptualizáció

A szubjektív konceptualizációra is találtam néhány példát, mint az *elképesztő, lélegzetelállító, szívmengető, lehengető*. Ha valami nagyon rossz, akkor az *undorító, (el)borzasztó, (el)rettentő*. A *szörnyű* első ránézésre a rosszat nem a hatása felől konceptualizálja, azonban az alapszó nem a *szörny* (ami nyelvújítási szócsonkítás, ld. *szörnyeteg*), hanem a *szörnyed* ('megijed'), tehát ebbe a kategóriába sorolható – és ide tartozik a tizenévesek körében népszerű angol szleng szó is, a *cringe* ('kínos').

A *konkrét érzékelés – elvont értékelés* jelentésbővülés tekinthető generalizációnak is és metaforizációnak is, de akár szubjektív konceptualizációnak is. Az általános értékelés konceptualizációjában ilyenek tekinthető pl. a *szép teljesítmény, finom ízlés, ronda betegség, csúf világ*. Szintén ide sorolható az inkább az idősebb generációk által használt *fajin/fájin, faja, fáintos/faintos*¹⁴⁵ szavunk, amely német eredetű, és végső forrása azonos a *finom* szavunkéval.

2.5. Jelentésátvitel

A szókészlet bővítésének nem túl gyakori módja a jelentésátvitel. Vizsgált szavaink esetében példa lehet rá a már korábban említett *király/sirály/karaj*. A bizalmas nyelvváltozatban sokak által használt *fasza* elterjedéséhez szintén hozzájárulhatott a *fajához* való hangalaki hasonlósága is. (A *fasza* szó eredetét a szleng szótárak többnyire a férfi nemi szerv trágár megnevezésében látják (ld.

¹⁴⁵ Az etimológiai szótár szerint a *fáintos* alakja inetimologikus t-t kapott (mint *tulipánt, rubint*), valamint tautologikus -s melléknévképzőt. Vö. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/f-F2003/fajin-F201A/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xWF9MZXhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJmcmFua1x1MDBmMyJ9>

pl. a 'férfi' jelentésben használt *faszi* szleng szót), azonban az is elképzelhető, hogy a fajához hasonlóan német eredetű, és a kiindulópontja a régi katonai nyelv mára már elavult *faszol* igéje, ami a német *fassen* ('fog, vesz, átvesz, vételez') igéből keletkezett, és eredeti jelentése 'vételez' volt. (A németben a *Faß* 'hordó' előzményéből képződött; tulajdonképpeni jelentése 'hordóba rak, tesz' és '(hordó) magába foglal'¹⁴⁶.) A két szó asszociációját bizonyítja a fiatalok között használatos *faszántos* alak is, amely a *fajintos* analógiájára keletkezhetett.

2.6. Jelentéstapadás

A kognitív és nyelvi gazdaságosságot szolgálja a jelentéstapadás mint szóalkotásmód: a mondatban gyakran együtt szereplő és szintaktikai szerkezetet alkotó szavak közül az egyik felveszi az egész szerkezet jelentését. Esetünkben ezek a szerkezetek többnyire nem a *jót*, hanem a *nagyon jót* helyettesítik, vagyis határozós szerkezetek rövidülései: *tök(életesen) jó*¹⁴⁷, *csoda(csodálatosan) jó*, *bitang(ul) jó*¹⁴⁸, *brutál(isan) jó*¹⁴⁹, *eszméletlen(ül) jó*, *örületes(en) jó stb.* A szlengre jellemző, hogy az erősen negatív jelentésű determinánsok állhatnak mind a *jó*, mind a *rossz* alaptag mellett, mint pl. *kurva*¹⁵⁰, *eszméletlen*, illetve a fiatalok körében terjedőfélben lévő *geci*.

¹⁴⁶<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/f-F2003/faszol-F205B/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJmcmFua1x1MDBmMyJ9>

¹⁴⁷ A *tök jó* szleng kifejezésben a megrövidült *tökéletes* a *tökél* ige származéka, amely a *tesz* ige alakváltozata; hasonló jelentésfejlődés történt a latin *facere* – *perfectus* esetében. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/t-F4015/tokel-F41FC/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJ0>

¹⁴⁸ Német vagy cseh eredetű, eredeti jelentése: 'hadizsákmány'. Ebből alakult a 'gazdátlan, elkóborolt jószág', majd a 'csavargó, otthontalan ember': <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/b-F1794/bitang-F18F8/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJiaXRhbmci fQ>

¹⁴⁹ A latin *brutus* 'durva, nehézkes, bárgyú'-t jelent. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/b-F1794/brutalis-F19D7/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJicnV0XHUwMGUxbGlzIn0>

¹⁵⁰ A *kurva*, noha hangalakilag hasonlít a *kurtizán* szóhoz, az etimológiai szótár szerint nem francia, hanem szláv eredetű szó: vö. szerb-horvát, szlovák 'szajha' jelentésű *kurva*, amely a szótár szerint valószínűleg a *kura* 'tyúk' szóval kapcsolatos – és a cigány eredetű *kúr* 'közösül' igével csak véletlen a hangalaki hasonlósága. (Vö. Pusztai (főszerk.) 2003: 776)

Összegzés

Kutatásom a jó és rossz fogalmak konceptualizációjára irányult. A köznyelvi szinonimák mellett különböző stílusárnyalatú, többnyire valamilyen szlengbe tartozó beszélt nyelvi kifejezéseket is gyűjtöttem szlengszótárakból és kérdőív segítségével. Alapvetően a szóalkotásmódok érdekeltek, hiszen ezeken keresztül lehet legjobban modellezni a konceptualizáció folyamatát. Az eredmények alapján elmondható, hogy az értékítéletet tartalmazó kifejezések nagy része metaforikus névátvitel, illetve generalizáció. Az idegen eredetű szavakra is ugyanez jellemző.

Noha az egymást követő generációk szóhasználatát nem sikerült reprezentatív módon felmérnem, az egyértelműnek tűnik, hogy a legjelentősebb különbség nem a vizsgált idősebb (40-70 év között) és a fiatalabb (20-30 éves) generációk között van, hanem a tizenévesek és a felnőttek nyelvhasználatára között. A kutatási eredményeim azt mutatják, hogy míg a felnőttek főleg német eredetű (vagy a németen keresztül átvett) közszleng szavakat használnak, a megkérdezett fiatalok szókincse inkább az angolból bővül. A nyomatékosításra, fokozásra használt trágár kifejezések közül a „k-betűs” továbbra is tartja a népszerűségét, ugyanakkor a fiatalság körében felbukkant egy új, „g-betűs” szó is, amely köré már terjedelmes szóbokor is növekedett. A szinonimaszótárak kifejezéseinek egy jelentős része háttérbe szorult, illetve inkább csak a passzív szókincs részét képezi (pl. *parádés, pompás, mennyei, kafa/klafa, döfi, fincsi, ideális*) – ugyanakkor a rossz szinonimáinak a száma növekedni látszik, ami azzal együtt, hogy a fiatalság körében a globalizálódás nemcsak az életmódra, hanem a nyelvhasználatra is rányomja a bélyegét, finoman szólva is meglehetősen „*cringe*”.

Irodalom

- Bañcerowski J. 1996. A valóság nyelvi kategorizálásáról. *Magyar Nyelvőr* 120(1): 64–70.
- Benczes R. 2007. Intuíció, motiváció és remotiváció a metaforán és metonímián alapuló összetett szavak jelentésében. In: Csatár P.–Pethő G. (szerk.): *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok*. Debrecen: Debreceni Egyetem, 9–14.
- Benczes R.–Kövecses Z. 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő L. (főszerk.) 1967; 1970; 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. A-GY, H-Ó, Ö-ZS*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bék G.–Csiffáry T. 2004. *Magyar szinonima kéziszótár A–Z-ig*. Budapest: Könyvmíves Könyvkiadó
- Coulson, S. 2008. Metaphor comprehension and the brain. In: Gibbs, R. (ed.) *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 177–194.
- Fauconnier, G. 1997. *Mappings in Language and Thought*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Fauconnier, G.–Turner, M. 1998. Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 22(1): 133–187.
- Fauconnier, G.–Turner, M. 2002. *The Way We Think*. New York: Basic Books.
- Gibbs, R. W. 1994. *The Poetics of Mind. Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Győri G. 2005. Univerzális és relativisztikus tendenciák a szemantikai változásban: egy kognitív szemantikai vizsgálódás. In: Kertész A.–Pelyvás P. (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21. Budapest: Akadémiai Kiadó, 183–206.
- Humbold, W. von 1838. *Ueber die Kawi-Sprache auf der Insel Java*. Berlin: Erster Band.
- Kertész A.–Pelyvás P. (szerk.) 2005. *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer F. é.n. A kognitív nyelvészeti jelentésfogalom. In: uő: *Jelentéselmélet*. Budapest. 19–25.
- Kiss Gábor (főszerk.) 2017. *Magyar szókincstár*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Kiss G.–Bárdosi V. 2017. *Szinonimák*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Kis T. 2015. *Sittesduma. (Magyar büntönszengszótár)*. (Szlangkutatás 9. sz.) Debrecen.
- Kövecses Z. 1998a. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Cs.–Győri M. (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya Kiadó, 50–82.
- Kövecses Z. 1998b. *Szengszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kövecses Z. 2005a. *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Kövecses Z. 2005b. Túl a fogalmi metaforákon. In: Kertész A.–Pelyvás P. (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21. Budapest: Akadémiai Kiadó, 71–88.
- Lakoff, G.–Johnson, M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. 1993. The contemporary theory of metaphor. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 202–251.

- Lakoff, G. 1996 *Moral politics: What Conservatives Know that Liberals Don't*. University of Chicago Press.
- Lakoff, G. 2008. The neural theory of metaphor. In: Gibbs, R. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. New York: Cambridge University Press, 17–38.
- O. Nagy G.–Ruzsiczky É. 1995. *Magyar szinonimaszótár A–Zs*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pethő G. 2005. A nem rendszeres poliszémiajelenségek kognitív háttere. In: Kertész A.– Pelyvás P. (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 21. Budapest: Akadémiai Kiadó, 127–181.
- Pléh Cs.–Györi M. (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya.
- Radden, G.–Kövecses, Z. 1999. Towards a theory of metonymy. In: Panther, K. U.–Radden, G. (eds.): *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam: John Benjamins, 17–59.
- Rosch, E. 1986. Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In: Pléh Cs. (szerk.): *Gondolkodáslélektan I*. Budapest: Tankönyvkiadó, 64–94.
- Pusztai F. (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabó E. 2008. *A magyar büntönszleng szótára*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Talmy, L. 2000a. *Toward a Cognitive Semantics, Vol. 1: Concept Structuring Systems*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Talmy, L. 2000b. *Toward a Cognitive Semantics, Vol. 2: Typology and Process in Concept Structuring*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Tolcsvai Nagy G. 2001a. A kognitív nyelvészet. In: uő: *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 44–50.
- Tolcsvai Nagy G. 2001b. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.